

«ЕДИГЕ» ДӘСТАНЫНДАҒЫ СИНОНИМЛЕРДИҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Кдырбаева Улзада Кайрбаевна

Қарақалпақ мәмлкетлик университети таяныш докторанты

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6983569>

Аннотация. Мақалада қарақалпақ қахарманлық эпосы болған «Едиге» дәстаны тили үйренілген. Дәстан тилинде қолланылған синонимлер лингвопоэтикалық жақтан анализленген. Синонимлердің стиллик бояулары хәм эстетикалық ұазыйпалары хаққында сөз етилген.

Таяныш сөзлер: дәстан тили, синонимлер, лингвопоэтика, градация, эстетикалық ұазыйпа,

«ЕДИГЕ» ДОСТОНИДАГИ СИНОНИМЛАРНИҢ ЛИНГВОПОЭТИК ТАҰЛИЛИ

Аннотация. Мақолада қарақалпақ қахрамонлик эпоси бұлған «Едиге» достони тили ұрганилған. Достон тилида қўлланылған синонимлар лингвопоэтик тахлил қилинған. Синонимларнинг услубий бўёқлари ва эстетик вазифалари хақида сўз юритилған.

Калит сўзлар: достон тили, синонимлар, лингвопоэтика, градация, эстетик вазифа.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИНОНИМОВ В ЭПОСЕ «ЕДИГЕ»

Аннотация. В статье изучается язык, являющийся каракалпакским героическим эпосом «Едиге». Синонимы, использованные на этом языке, лингвопоэтически анализированы. Указаны стилистические окраски и эстетически задачи синонимов.

Ключевые слова: язык эпоса, синонимы, лингвопоэтика, градация, эстетическая функция.

LINGUPOETIC ANALYSIS OF SYNONYMS IN EPIC «EDIGE»

Abstract. The article examines the language of epic «Edige», a heroic epic. The synonyms used in the epic language are linguopoetically analyzed. The stylistic features and aesthetic functions of synonyms are discussed.

Keywords: epic language, synonyms, linguopoetics, gradation, aesthetic task.

КИРИСИЎ

Дәстанлар халықтың өтмишинен, үрп-әдет, дәстүрлеринен, мәдениятынан хәм тилинен мағлыұмат бериўши тийкарғы дереклерден есапланады. Сол себепли олардың тилин хәр тәрәплеме үйрениў үлкен әхмийетке ийе. Дәстан тилин лингвопоэтикалық тәрәптен алализлегенде, оның тилинде жумсалған тил бирликлери (синонимлер, омонимлер, антонимлер, фразеологизмлер хәм т.б.) ниң қандай эстетикалық ұазыйпаларды атқарыўы, қахарманлардың образларын жаратыўдағы хызмети, дәстанның көркелигин тәминлеўдеги үлеси үйренип шығылады. Мақалада жоқарыда көрсетилген тил бирликлеринен синонимлер хәм олардың қолланылыў өзгешеликлери көрип шығылады.

ИЗЕРТЛЕЎ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Синонимлерди изертеў мәселелери ертеде рус тил билиминде илимий мийнетлер хәм монографиялар көринисинде жарық көре баслады. Рус тилинде хәм басқа да тиллер бойынша бир қанша сөзиклер басылып шықты. Мәселен, В.Н.Клюеваның «Краткий

словарь синонимов русского языка» сөзлиги, З.Е.Александрованың «Словарь синонимов русского языка» сөзлиги, И.В.Рахмановтың «Синонимы немецкого языка» сөзлиги, А.Умаровтың «Школьный словарь синонимов русского языка» сөзлиги, М.Қәлендеровтың «Қарақалпақ тилинің қысқаша синонимлер сөзлиги» хәм басқа да сөзликлер басылып шықты. Синонимлерди изертлеўге арналған илимий мийнетлер түркий тиллес халықлардың көп ғана илимпазлары тәрәпинен басып шығарылды. Мәселен, А.Болганбаевтың «Синонимы в казакском языке» мийнети, Ш.С.Ханбикованың «Синонимы в татарском языке» мийнети, А.Даниярованың «Стилистические функций синонимов в современном узбекском языке» мийнети, М.Қәлендеровтың «Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликтери» мийнетлерин атап өтсек болады.

ИЗЕРТЛЕЎ НӘТИЙЖЕЛЕРИ

Мәнилес сөзлер ямаса синонимлер аўызеки сөйлеўде пикиримизди тыңлаўшыға анық хәм түсиникли етип жеткерийде үлкен әхмийетке ийе. Бул тиккелей қарым-қатнас процесси менен байланысly. Бунда сөйлеўши сөйлеў мазмунына қарай мәнилик қатардан ең орынлы деп табылған сөзди алып пайдаланады. Ал, синонимлерди көркем шығармаларда хәм халық аўызеки дәрәтпелеринде қолланыў жазыўшы-шайырлардан хәм бақсы-жыраўлардан үлкен стиллик шеберликти талап етеди. Себеби орынсыз жумсалған хәрқандай сөз баянланып атырған пикир мазмунының өзгерийине хәм көркемликке тәсир тийгизеди. Сол себепли синонимлерди үйрениў ертеден басланып, бүгинги күнде де тил билиминиң ең әхмийетли мәселелеринен бири болып қалмақта.

Мақалада қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Едиге» дәстанында қолланылған синонимлер лингвопәтикалық тәрәптен анализ етилген. Дәслеп лингвопәтикалық анализ бойынша белгили илимпазлардың билдирген пикирлерин үйренип шығамыз.

В.В.Виноградов, лингвопәтикалық изертлеўдиң ўазыйпасы сөз хәм көркем дәрәтийшилик шығармаларында тил бирликлериниң әстетикалық ўазыйпасын үйрениўден ибарат деп көрсетсе, лингвопәтика илимин изертлеген илимпаз А.А.Липгарттың пикиринше, лингвопәтика – бул филологияның бир тармағы болып, онда көркем текстте қолланылған стилистикалық бирликлер, олардың ўазыйпалары хәм белгили көркем идеялық мазмунды жеткерий хәм әстетикалық тәсир пайда етий менен байланысly халда көрип шығылады.

ТАЛҚЫЛАЎ

«Едиге» дәстанында жумсалған синонимлерди лингвопәтикалық жақтан анализ еткенимизде, ең дәслеп мәнилес сөзлердиң тексттиң көркемлигин асырыўдағы хызмети хәм әстетикалық ўазыйпаларын үйренип шығамыз.

Дәстан тилинде синонимлерден пайдаланыўдағы тийкарғы мақсет, олар текстте бир сөздиң қайталанып қолланылыўының алдын алады:

Барыўыңнан келиўиң **жылдам** болсын, егер кешиксен, кейниңнен жасаўыл барып, азап берип жүрмесин, көрмесин көзим, **тез** келегөр, пензентим, - деди (40). Бул мысалда бир гәп ишинде жылдам хәм тез синонимлери жумсалған. Егер гәпте тез сөзиниң орнына жылдам сөзи тәкирарланып қолланылғанда гәп надурьс дүзилген болар еди.

Кек алғандай гийне жоқ,

Өш алғандай өкпе жоқ (76).

Келтирилген қатарларда кек хәм өш синонимлери жумсалған. Бул сөзлер өз-ара мәнилес болғаны менен олардын орнын өзгертип қоллана алмаймыз. Себеби жыраў бул сөзлерди гийне хәм өкпе сөзлерине байланыслы халда уйқас пайда етиў ушын пайдаланған. Биз оларды алмастырып,

Өш алғандай гийне жоқ,

Кек алғандай өкпе жоқ, дегенимизде бириншиден, пикирдің тәсирлиги пәсейеди, екиншиден, қосық қатарындағы көркемлик жоғалған болар еди. Сол себепли мәнилес сөзлер барлық орында бир-бириниң орнына алмасып жумсала бермейди.

Жыраў дәстанда ўақыяларды баянлаўда мәнилес сөзлерди қатар қолланған орынлары да ушырасады. Бундай қатар жумсалған синонимлерди үйренгенимизде олар градация кубылысын пайда еткенін көриўимиз мүмкин.

«Градация – гәптеги биргеликли ағзалардың мәнилик жақтан кем-кемнен күшейтилип (ямаса пәсейтилип) берилиўи».

Мына көрген түсинен,

Қәдиги бар, қәўпи бар,

Бул қатарларда синонимлер айтылажақ пикирди еле де күшейтиў ушын жумсалған. Себеби қәўип сөзи қәдик сөзи менен өз-ара мәнилес болғаны менен, оның өткиррек формасы есапланады.

Градация көркем шығармаларда белгили бир жағдайды, сезимлерди салыстырыўда, қахарманның ишки кеширмелерин толық сәўлелендириўде де кең қолланылады.

Ақылсыз ақмақ атам,

Қайлардан қайда қашса қутылар (84).

Бул мысалда ақылсы хәм ақмақ сөзлери бирдей мәни билдиреди. Жыраў образды жаратыўда еки бирдей мәнилес сөзди қатар қойып қолланған. Бунда ақмақ сөзиниң мәниси еле де күшейтилип сүўретленген.

Хәрқандай текстти лингвопоэтикалық тәрептен анализ етип үйренгенде оның эстетикалық функциясы атап көрсетиледи. Синонимлердің қолланылыўы тек тилдің қаншелли бай екенлигин көрсетип ғана қалмай, ал орынсыз қайталаныўлардың да алдын алады.

Ай жарылқап күн туўса,

Ат басындай ул туўса,

Хешкимге **ойласпа, кеңеспе,**

Перзентимниң атын Нуратдин қой (14).

Келтирилген мысалларда еки яки оннан артық мәнилес сөзлер қатар қолланылып айтылажақ пикир тәсирли баянланған.

ЖУЎМАҚ

Жуўмақлап айтқанда, «Едиге» дәстаны тилинде жумсалған синоним сөзлер айтылажақ пикирдің мақсетине қарай таңлап қолланылған. Оларды лингвопоэтикалық жақтан анализ етип үйренгенимизде, мәнилес сөзлердің хәр бириниң өз алдына стиллик бояўларға ийе екенлиги хәм белгили бир эстетикалық ўазыйпаларды атқарыўы анықланды.

REFERENCES

1. Виноградов В.В. Язык художественного произведения // Вопросы языкознания. 1954. №5 С. 29.
2. Липгарт А.А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и прагматика (на материале английской литературы 16-20 веков). Дисс. ... докт. филол. наук. М., 1996. С. 23.
3. Борисова Е.Б. Лингвопоэтический анализ художественного текста: история, методология и методика исследования. CYBERLENINKA. 2008. С. 470-476.
4. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексика семантикалық өзгешеликлери. Нөкис. Қарақалпақстан. 1989. 5-16-б.
5. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиниң қысқаша синонимлер сөзлиги. Нөкис. Қарақалпақстан. 1990.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис. Қарақалпақстан. 1990. 85-86.
7. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 57-том. «Едиге». Нөкис. Илим.